

In het voetspoor van Sint-Maarten

Een bijzondere rondwandeling
door de Utrechtse binnenstad

In het voetspoor van Sint-Maarten

Al aan het begin van de achtste eeuw wijdde de toenmalige zendeling Willibrord een kerkje op het huidige Domplein toe aan Sint-Maarten. Vanaf dat moment zou deze heilige uit Tours, die ooit voor de poort van Amiens zijn mantel doormidden had gesneden om de helft daarvan aan een bedelaar te kunnen geven, voor altijd met Utrecht verbonden blijven. Zo waren zowel de romaanse als de gotische Domkerk toegewijd aan Sint-Maarten. Maar ook na de Reformatie bleef Sint-Maarten een rol spelen. Zo verwijst het roodwitte stadswapen naar de mantel die Sint-Maarten ooit deelde. Op veel plaatsen is de lange geschiedenis die de stad en Sint-Maarten hebben nog terug te zien, zoals in de pandhof van de Dom of in een groot standbeeld bij de Martinuskerk aan de Oudegracht. Deze wandeling voert u langs straten pleinen, kerken en musea waar afbeeldingen of verhalen nog herinneren aan Sint-Maarten. Een wandeling door de grotendeels nog middeleeuwse binnenstad van Utrecht. In het voetspoor van Sint-Maarten, langs bijzondere plekken in de stad.

Sint-Maarten: de man die zijn mantel deelde

Ruim zestienhonderd jaar na zijn overlijden is Sint-Martinus, de heilige bisschop van de Franse stad Tours, nog steeds bekend en wordt zijn feest op 11 november nog op veel plaatsen in Europa en daarbuiten gevierd. Martinus of Maarten werd waarschijnlijk in het jaar 316 geboren in Sabaria, het tegenwoordige Szombathely in Hongarije. Dat was een versterkte legerplaats langs de rivier de Donau, die daar de Romeinse rijksgrens of limes vormde. Zijn Romeinse ouders vernoemden hem naar de Romeinse oorlogsgod Mars, wat de 'strijdbare' betekende. Hij bracht zijn jeugd door in het Italiaanse Pavia, waar hij toen al belangstelling toonde voor het nieuwe christendom. Als vijftienjarige moest hij het leger in en werd later in Gallië gelegerd. In die tijd speelde zich het meest bekende verhaal over hem af bij de stadspoort van Amiens. Op een koude dag in het jaar 353 vroeg daar een naakte bedelaar hem om hulp. Geld had Martinus niet bij zich en zijn wapenuitrusting was eigendom van de keizer. Daarop sneed hij met zijn zwaard zijn mantel in tweeën en gaf een stuk aan de bedelaar. In de nacht daarop verscheen de bedelaar aan hem met het stuk mantel en het bleek Jezus zelf te zijn geweest. Maarten bekeerde zich tot het christendom en liet zich dopen. Kort daarna verliet hij het leger en werd kluizenaar in Ligugé bij Poitiers.

Toen in 371 de bisschop van Tours overleed, verkoos het volk echter Maarten als opvolger. Tegen zijn zin in zou hij inderdaad even later op de bisschopszetel plaatsnemen. In 397 overleed hij in Candes. Over Maarten zijn veel wonderverhalen in omloop. Die kennen we vooral uit zijn vita, eigenlijk een hagiografie over Maarten, die door tijdgenoot Sulpicius Severus was opgetekend. Tijdens zijn leven stond Maarten al in hoog aanzien en dat hield na zijn dood zeker niet op. Groot was zijn verering en groot was ook de stroom pelgrims naar zijn graf. Een eeuw later werd hij heilig verklaard waarna er een grote pelgrimsbasiliek over zijn graf werd gebouwd. Mede door de doop van koning Clovis in het jaar 496 werd Sint-Maarten dé Frankische beschermheilige en hun grote idool. De halve mantel (kappa) van Maarten werd bewaard in een kapel en meegenomen op de Frankische veroveringstochten, die ook naar de Lage Landen voerden.

Op een koude dag in het jaar 353 sneed Sint-Maarten zijn mantel in tweeën om een deel daarvan te geven aan een naakte bedelaar, die later Jezus bleek te zijn geweest. Op deze vroegzestiende-eeuwse gravure uit een Vlaams gebedenboek staat Sint-Maarten afgebeeld op zijn paard met achter hem de bedelaar.

Start van de wandeling bij de Tourist Info, Damplein 9.
Let op: kerken, musea en openbare gebouwen hebben vaak een beperkte openstelling. Het is verstandig om dat van te voren even na te gaan.

1 Het Damplein

De relatie van de Utrechtse kerk met Sint-Maarten is ter plaatse van het huidige Damplein ontstaan. Hier stichtten de Frankische machthebbers rond het jaar 630 een kerkje in het voormalige Romeinse castellum dat zo'n twintig jaar later weer werd verwoest door de Friezen. In 695 kwam de Angelsaksische monnik Willibrord met zijn gezellen naar het voormalige castellum om de Friezen in de Lage Landen tot het christendom te bekeren. Hij werd daarbij gesteund door de Franken die rond die tijd het grensgebied weer op de Friezen hadden heroverd. Nadat paus Sergius Willibrord in Rome tot aartsbisschop van de Friezen had gewijd, ging het gezelschap naar Utrecht waar de Frankische hofmeier Pepijn het oude castellum als uitvalsbasis voor het missiewerk ter beschikking had gesteld. Willibrord bouwde daar een klooster en een kerk en stelde deze naar de Angelsaksische traditie onder patronage van Christus Salvator Mundi oftewel de Verlosser van de wereld. Willibrord herbouwde ook het door de Friezen verwoeste kerkje en wijdde dat toe aan Sint-Maarten als eerbetoon aan de Frankische machthebbers, want Sint-Maarten was de populaire heilige van de Franken. Mede door toedoen van Bonifatius, de opvolger van Willibrord, werd de gehele Utrechtse

kerk gewijd aan Sint-Maarten. Hoewel Utrecht pas op 2 juni 1122 als stad werd erkend, waren de Utrechtse kerk en de plaatselijke bevolking dus al veel langer met hun schutspatroon Sint-Maarten verbonden. Hoewel de door Willibrord gestichte Sint-Salvatorkerk aanvankelijk de hoofdzetel van de bisschop was, is deze functie van kathedraal later in de achtste eeuw overgegaan naar de Sint-Maartenskerk, die dat tot de Reformatie in 1580 bleef. Elk jaar als met de Sint-Maartensviering op 11 november een processie door Utrecht trok, werden de relieken van Sint-Maarten daarin meege dragen.

Ga, links van de Tourist Info, door het hek van de nauwe doorgang naast huisnummer 10, naar huisnummer 14 dat aan een pleintje ligt.

2 De Sint-Maartenshof

In de noord-westhoek van het Damplein bevindt zich een nauwe doorgang naar een pleintje dat door huizen omgeven is. Dat is de Sint-Maartenshof van waar drie herinneringen aan de barmhartige daad van Sint-Maarten te bekijken zijn. Zo heeft u van hier een mooi zicht op de spits van de Domtoren met de windvaan die de manteldeling door Sint-Maarten voorstelt. Beneden op het pleintje zelf zijn drie natuurstenen objecten te zien, die naar de verheven daad van de heilige verwijzen. Het rood staat voor de mantel, het zwart voor het afgesneden deel en de witte zuil wijst naar de hemel en geeft de verhevenheid van deze

Reconstructie van de bisschoppelijke burcht omstreeks 1040 met de romaanse Dom of Sint-Maartenkerk, die in 1023 gewijd werd. De Dom wordt aan de westzijde geflankeerd door een bisschoppelijk paleis (linksonder) en het keizerlijk paleis Lofen. Tussen de vroeg-middeleeuwse Sint-Salvatorkerk en de Dom staat de Heilig Kruiskapel, die met een gang met beide kerken was verbonden.

Deze elfde-eeuwse miniatuur is de oudst bekende afbeelding van Sint-Willibrord als aartsbisschop van de Friezen, geflankeerd door twee diakens. Hij draagt over zijn rode kazuifel het pallium als teken van zijn waardigheid als aartsbisschop.

daad weer. Dit kunstwerk is ontworpen door Erica van Seeters in 2002. Een muurplaquette links bij het betreden van de hof geeft nadere uitleg. De derde herinnering is bij huisnummer 14 te zien. Boven de fraaie toegangsdeur van dit neogotisch huis is een reliëf aangebracht dat Sint-Maarten te paard met de bedelaar voorstelt. Rechtsonder de ingang staat de tekst: 'Gedenksteen gelegd door de St Martinus-vereniging. 13 juli 1898'. In 1877 richtten pastoor H.B. Kok en de heer T. Snoek deze Sint-Martinus-vereniging op. Er heerste in die tijd veel armoede en

Jaarmarkt

Utrecht kende al in de middeleeuwen vier grote jaarmarkten, waarvan er een op Sint-Maarten gehouden werd. Dat was een feestelijke gebeurtenis, want er was aan het eind van het zomerseizoen veel te vieren. Zo was de oogst binnengehaald en was er vee geslacht. Ook waren er ganzen geschoten en werd de nieuwe wijn van het jaar geschonken. De jaarlijkse pacht werd betaald en de meiden en knechten gingen op de jaarmarkt op zoek naar een 'date'. En wie naast al dat eten en drinken nog meer vertier zocht, kon terecht bij acrobaten, kunstmakers, waarzeggers, piskijkers en kwakzalvers.

ellende, reden waarom de pastoor met dit initiatief kwam. Bij deze liefdadigheidsvereniging konden armen en zieken tot 1945 terecht voor bonnen voor kleding, voedsel en brandstof. Er werd op deze plek dus veel gedeeld in de traditie van Sint-Maarten.

Keer terug, steek schuin het Domplein over naar de bronzen toegangsdeuren van de Domkerk.

Barmhartigheid is altijd een centraal thema in het gedachtegoed van Sint-Maarten geweest. Zo ook bij de Utrechtse Sint-Martinus-vereniging die aan het eind van de negentiende eeuw zich over zieken en armen ontfermde en kleding, voedsel en brandstof beschikbaar stelde. De gevelsteen uit 1898 in de Sint-Maartenshof laat dat duidelijk zien.

De Dom

Dé kerk van Sint-Maarten

De huidige gotische Domkerk en de voorgangers werden gebouwd als kathedraal van het bisdom Utrecht. Het huidige gebouw waaraan in 1254 werd begonnen, is nooit helemaal voltooid, bovendien stortte het schip van de kerk in tijdens een orkaan in 1674. Nog slechts de toren, het koor, het transept, de pandhof en de kapittelzaal zijn van dit middeleeuwse complex over. Willibrord herstelde aan het begin van de achttiende eeuw de ruïne van het eerder door de Frankische koning Dagobert gebouwde kerkje en wijdde deze definitief toe aan Sint-Maarten. Deze werd in 777 bij het ontstaan van het bisdom Utrecht de 'sedes cathedralis' oftewel de zetelkerk van de bisschop. De huidige Domkerk is een verre opvolger van dit Maartenskerkje. De kerk bezat sinds bisschop Balderik (918-976) relieken van heiligen, maar het Domkapittel kwam pas in 1173 in bezit van een ruggenwervel van Sint-Maarten gevolgd door nog andere relieken, zoals stof uit het graf, gedeelten van schedel en vinger en in 1519 een gedeelte van een armbot van de heilige. Op het Sint-Maartensfeest (11 november), dat als een hoogfeest en een octaaf (acht dagen) lang gevierd werd, stelden men de relieken ten toon op het hoogaltaar. De kerk had later een apart Sint-Maartenaltaar met relieken in het noordertransept. Hiervoor werd in 1571 een 'gehemelte' gemaakt, waarop een gepolychromeerd beeld van Sint-Maarten stond. In het koor bevond zich een tussen 1487-1491 gemaakt tapijt met de 'Historie van Sint-Maarten'. Zijn feest werd groots gevierd, in aanwezigheid van alle kapittels en andere hoge geestelijkheid. De kerk was met groen versierd en zelfs het aantal kaarsen dat waar en wanneer moest branden, was door de 'Ordinarius St. Martini Trajectensis' vastgelegd. Met de Reformatie van 1580 kwam er echter een eind aan dit alles. Gelukkig viert het Citypastoraat Domkerk tegenwoordig het feest weer op gepaste wijze. In de kerk zijn al dan niet beschadigde afbeeldingen van Sint-Maarten te vinden en boven de door Theo van de Vathorst gemaakte bronzen toegangsdeuren van de Dom is een moderne versie van de manteldeling afgebeeld.

Verlaat de kerk, ga direct linksaf naar de neogotische toegangspoort van de pandhof naast de kerk en ga naar binnen. Vervolgens in de pandhof linksaf en dan rechts. Let op het informatiebord ter plaatse.

De Pandhof

Een stenen stripboek over Sint-Maarten

In een acte uit 1227 door de 'ordinarius S. Martini Trajectensis' blijkt dat er toen al reeds sprake was van een kloostergang of pandhof bij de toen nog romaanse Domkerk. Bij de vervanging van deze romaanse Domkerk door een gotische versie, waarmee in 1254 gestart is, werd ook in twee fasen de pandhof vernieuwd. In de wimbergen boven de vensters bevinden zich reliëfs die taferelen uit het leven van Sint-Maarten voorstellen. Het is een soort stripboek in steen over deze heilige. Opvallend zijn de veelvuldig weergegeven duivels en engelen. De duivels, vaak vluchtend voor Sint-Maarten, staan symbool voor het kwade waar Maarten voortdurend tegen streed. In de eeuwen na de Reformatie van 1580 raakte de pandhof sterk in verval. Tussen 1876 en 1896 werd deze door architect P.J.H. Cuypers grondig gerestaureerd. Veel afbeeldingen waren echter sterk verweerd of zelfs helemaal verdwenen. Zo is de westzijde geheel gekopieerd van afbeeldingen elders. De bij de restauratie gebruikte Udelfanger zandsteen verweerde echter al snel, zodat er tussen 1960 en 1962 opnieuw een restauratie nodig was. Het leven van Sint-Maarten is nu weergegeven in Muschelkalksteen en is zo hopelijk een langer leven beschoren. Aan de zuidzijde van deze pandhof ligt het huidige academiegebouw van de Universiteit Utrecht, waarin de grote kapittelzaal van de Domkerk is opgenomen. Deze diende vóór 1580 als vergaderzaal voor het Domkapittel en het kapittelgeneraal, de vijf gezamenlijke Utrechtse kapittels. In deze zaal, waar in 1579 nog de Unie van Utrecht is gesloten, bevindt zich een reliëf in steen met de manteldelende Sint-Maarten. Het academiegebouw bezit ook een fraai glas-in-loodraam van Charles Eyck, met Sint-Maarten en een Utrechts stadsgezicht. Het werd geschonken door C.S. Veritas bij het 300-jarig bestaan van de universiteit in 1936.

Verlaat de pandhof aan de andere zijde naar Achter de Dom. Bekijk, voordat u rechtsaf de Pausdam op loopt, eerst nog de afbeelding van Sint-Maarten boven de bruine deuren aan de linkerzijde.

Zowel het Domkapittel als het Utrechtse stadsbestuur hadden op hun zegels afbeeldingen staan van Sint-Maarten. Meestal staat de Utrechtse schutspatroon er op afgebeeld als hij zijn mantel deelt met de bedelaar. Dit is de achterzijde van het zegel van de stad Utrecht uit de periode 310-1454 en zat aan een akte van het stadsbestuur van 23 juni 1418.

De Domkerk met transept, schip en toren getekend door Steven van Lamsweerde omstreeks 1660. Tussen kerk en toren is de doorgang naar de immuniteit van Oudmunster zichtbaar. Veertien jaar later veranderde dit beeld ingrijpend nadat het schip door een tornado instortte.

Pelgrimage

Toen in de twaalfde eeuw en later in begin zestiende eeuw de Domkerk in het bezit was van enige relieken van Sint-Maarten, hoopte de kerk dat deze veel pelgrims zouden trekken. In de late middeleeuwen was er een apart Sint-Maartensaltaar in het noordertransept van de Dom waar de relieken bewaard werden. Daar konden ook aflaten gekocht worden ter bekorting van de tijd in het vagevuur, zodat men eerder naar de hemel kon. De opkomst van het aantal pelgrims viel echter tegen. Wel liet het kapittel in 1511 ijzeren tralies maken ter bescherming van de relieken en in 1517 zelfs een koperen hek om de gelovigen op afstand te kunnen houden. Aanraking of zeer grote nabijheid was weliswaar heilzaam voor de pelgrim, maar het kapittel stelde grenzen. Naast de grote middeleeuwse trekkers als Jeruzalem, Rome en Santiago de Compostella werd er ook naar Sint-Maartens graf in de grote Sint-Maartenbasiliek in Tours gepelgrimeerd.

De pandhof van de middeleeuwse Dom gaf met gebeeldhouwde timpanen een kijkje in het leven van Sint-Maarten. Zo werd iedereen herinnerd aan zijn voorbeeldige leven, dat tot navolging strekte. Na de Reformatie raakte de pandhof zijn functie kwijt en verviel in de loop der tijd sterk, zoals op deze foto uit 1880 is te zien.

Na de restauratie tijdens het einde van de negentiende eeuw kreeg de pandhof een nieuw, geheel in neogotische stijl opgetrokken toegangsportaal aan de zijde van het Domplein. In dit door Cuypers ontworpen portaal prijkt Sint-Maarten met aan de buitenzijde het wapen van het voormalige Domkapittel.

5 Paus- of Sint-Maartensdam

Op Pausdam komen naast vijf wegen ook twee grachten samen: de Nieuwegracht en de Kromme Nieuwegracht. Maar het meest in het oog springend is toch het grote vroegzestiende-eeuwse huis op de hoek van Achter Sint-Pieter en de Kromme Nieuwegracht, namelijk Paushuize. Dit huis werd in opdracht van Adriaan Florensz. (1459-1523) in 1517 gebouwd. Adriaan, die in 1459 in een huis vlakbij de Oudegracht was geboren, verbleef al vanaf zijn jeugd buiten Utrecht. Zo studeerde hij in Leuven waar hij in 1493 rector werd. Vanaf 1507 werd hij de leermeester van de jonge Karel V en enkele jaren later moest hij op diplomatieke missie naar Spanje. In gedachte was hij echter vaak in Utrecht. Adriaan werd op 9 januari 1522 volkomen onverwachts tot paus gekozen en koos Adrianus VI als naam. Hij overleed op 14 september 1523 en zou zijn geliefde stad Utrecht met het voor hem gebouwde huis nooit zien. Toch herinnert dit huis voor altijd aan deze enige Nederlandse paus. In die tijd werd ook de straatnaam veranderd in Pausdam. Voordien heette het pleintje echter Maartensdam. De Maartensdam en de Jansdam herinnerden aan het feit dat in de twaalfde eeuw een bocht van de Rijnarm was afgedamd die door Utrecht stroomde. De Kromme Nieuwegracht is een restant van de oude Rijnloop door de stad. De naam Maartensdam was afgeleid van de nabijgelegen immuniteit van de Dom met de Maartenskerk. Richting Kromme Nieuwegracht kijkend, valt de toren van het gebouw Ottone op, dat vroeger de remonstrantse gemeente herbergde. Dit gebouw verving de kapel van de aloude Latijnse School, ook wel de Hieronymusschool genoemd. De leerlingen van deze

school speelden een rol in de Sint-Maartenviering op 10 november 's avonds op 'De Plaets' voor het stadhuis. (Zie ook 'De Plaets' op pag. 18.)

Ga vanaf Pausdam naar de linkerzijde van de Nieuwegracht en vervolg die tot nummer 20.

6 Huis Loenersloot Een schuilkerk van Sint-Maarten

Aan de Nieuwegracht nummer 20 ligt het huis Loenersloot waarvan de bouw van het linker deel werd begonnen rond het jaar 1517. Het brede deel met toegangspoort volgde in 1521. Opdrachtgever Berend uten Eng was een belangrijke figuur binnen de ridder-schap van het Nedersticht en de heemraad van de Lekdijk. Ook was hij rentmeester van het Nedersticht en hoorde hij bij de raad van de Utrechtse bisschop Frederik van Baden en van diens opvolger Philips van Bourgondië. In 1528 trad hij op als afgevaardigde bij de overdracht van de wereldlijke macht in het Sticht aan keizer Karel V. Bij de laatgotische en Belgische natuurstenen poort vallen de drakenkopjes op aan de muurankers en de hoofdjes bij de natuurstenen poort-omlijsting. Deze hoofdjes stellen waarschijnlijk Berend en zijn echtgenote Janna van Overdevecht voor. De eikenhouten poortdeur dateert waarschijnlijk nog uit de bouwtijd. Daarboven het reliëf met een mantel-delende Sint-Maarten. Het is niet toevallig dat de rentmeester van het Nedersticht en raad van de Utrechtse bisschop, deze patroonheilige op zijn woonhuis liet afbeelden: het toont de band tussen Berend en Philips en het Sticht. Door vererving kwam het huis in 1616 in bezit van Jacob van Amstel van Mijnden, heer van Loenersloot. 'D'huysinge van Loenerslooth' werd voor

Toen Adriaan Florensz. in 1522 tot paus werd gekozen en zich Adrianus VI noemde, werd in zijn geboortestad Utrecht goed gefeest. Ook werd deze gedenkpenning geslagen waarop Adriaan als paus met tiara is afgebeeld. Links staat zijn eigen wapen en rechts dat van de stad Utrecht waarop Sint-Maarten in het witte veld staat afgebeeld.

Deze prachtige vijftiende-eeuwse gouden ring is tijdens archeologisch onderzoek op het terrein van het voormalige Brigittenklooster gevonden. De ring toont in reliëf het gelaat van Christus met aan weerszijden de zegenende hand van God en een duif, symbool voor de Heilige Geest. De ring heeft mogelijk toebehoord aan priorin Beatrix Gout, want aan de achterzijde is de naam Beatrix aangebracht.

het eerst vermeld in 1629. De Jezuïeten verkregen het in 1662, waarna zij in en achter het huis een schuilkerk stichtten. Deze werd gewijd aan Sint-Maarten, dat waarschijnlijk werd ingegeven door de aanwezigheid van het reliëf. In 1681 werd er gerapporteerd: 'dat op nieuws was gebout een seer groot vertreck van ses crujsraempties met eene hooge verdiepinge, gaalderien, alles soo 't scheen om verboden Roomsche vergaderinge te houden, hebbende mede drie uijtgangen op diverse plaatsen'. Koning Lodewijk Napoleon vierde hier tijdens zijn verblijf in Utrecht ooit de plechtigheden van de Goede Week. Deze kerkelijke functie bleef tot 1868, daarna werd er het Aartsbisshoppelijk Museum in gevestigd. In 1921 werd het een rooms-katholieke school en klooster van de Fraters van Utrecht. Thans zijn er appartementen in gevestigd.

Wilt u een verkorte route lopen, dan gaat u hier rechtsaf de Paulusbrug over en loopt u alsmaar rechtdoor via de Hamburgerstraat, u kruist de Oudegracht, waarna u door de Haverstraat gaat. Aan het eind rechtsaf de Springweg op. Vervolg daarna uw weg zoals beschreven bij de routebeschrijving na nr. 12 Lantaarnpaalconsole op pag. 15.

Vervolg uw route langs de gracht tot aan de tweede brug. Dat is de Brigittenbrug.

7 Het Brigittenklooster Een geschenk voor de zusters Brigittessen

Aan het begin van de vijftiende eeuw woonde een groep devote vrouwen als begijnen bij elkaar in een huis aan de zuidkant van de huidige Brigittenstraat,

op de hoek met de Nieuwe Kamp. Zij hadden geen kloostergelofte afgelegd, maar in de loop der tijd ging dit zusterhuis meer en meer op een klooster lijken. De vrouwen sloten zich aan bij de derde, van de door de Heilige Franciscus van Assisi gestichte, orde: de Tertiariissen. Hun aantal nam zo sterk toe dat er ruimtegebrek ontstond. De zusters ruilden hun pand met de bewoners van een groter huis op de hoek van de Nieuwegracht en Brigittenstraat. In 1484 traden zij toe tot de orde van de Heilige Brigitta en daarmee was het een echt klooster met een kapel geworden. Dit Brigittenklooster lag grotendeels aan de Nieuwegracht. In dit klooster werd op 8 oktober de sterfdag van Brigitta plechtig herdacht. Dan werden er aflaten verleend aan hen die hadden gebiecht en hun kerkelijke plichten hadden vervuld. Het stadsbestuur was het Brigittenklooster goed gezind en schonk in 1526 een groot glasraam voor in de kloosterkapel. Op dit raam stond ook Sint-Maarten afgebeeld. Toen in 1580 een verbod kwam op de uitoefening van de rooms-katholieke eredienst, betekende dat het einde van het Brigittenklooster. Geleidelijk werden de bezittingen verkocht: het hoekhuis in 1631 en de Brigittenkapel aan de Nieuwegracht in 1643. In een deel van de kloostergebouwen werd de Aalmoezenierskamer gehuisvest.

Steek de brug over en vervolg uw route aan de rechterzijde van de gracht tot de ingangspoort van het Catharijneconvent bij huisnummer 63. Ga deze in en loop helemaal door naar de Lange Nieuwstraat. Wanneer de poort gesloten is, gaat u via de Catharijnesteege, welke schuin tegenover de Brigittenbrug ligt, naar de Lange Nieuwstraat.

Adriaan van Utrecht was vanaf 1507 opvoeder en later raadgever van keizer Karel V. In 1515 werd hij naar Spanje gestuurd. Maar hij miste zijn geboortestad Utrecht zeer en liet in 1517 daar een huis bouwen aan de Sint-Maartensdam, de latere Pausdam. Adriaan heeft het huis echter nooit gezien voor hij in 1523 in Rome overleed. Tekening van Jan de Beijer met Pausdam en rechts Paushuize omstreeks 1745.

In 1517 liet Berend uten Eng het huis Loenersloot bouwen. Boven de fraaie toegangspoort werd Sint-Maarten afgebeeld, wat niet zo verwonderlijk was voor iemand die zo nauw met de Utrechtse kerk, stad en regio verbonden was. Hier het huis omstreeks 1910 toen het in gebruik was als Aartsbisshoppelijk Museum.

Rond de feestdag van Sint-Maarten op 11 november, werd een van de vier Utrechtse jaarmarkten gehouden. Daar ging het vrolijk aan toe. Dit tafereel toont de Sint-Maartenkermis en werd door de Antwerpse schilder Pieter Balen in de tweede helft van de zestiende eeuw gemaakt. Rechtsonder is Sint-Maarten te zien.

8 Het Catharijneconvent Weet wat je viert met Sint-Maarten

Al omstreeks 1200 stond ter plaatse van het huidige Vredenburg een johannieterklooster dat gewijd was aan Sint-Catharina van Alexandrië. In dit klooster was ook een hospitaal of gasthuis opgenomen, waar zieken en armen werden verzorgd. Toen de Utrechtse bisschop Hendrik van Vianden in 1251 dit convent bezocht, merkte hij op 'dat daar dagelijks een groote menigte armen nederlag en door den arbeid en zorg der hospitaalbroeders verkwikt werd'. Twee jaar later meldde hij dat de hospitaallidders 'ten behoeve van armen en zwakken werken van liefdadigheid verichtten, terwijl zij de zieken ontvingen, de naakten kleedden, aan de behoeftigen spijs uitdeelden en aan de armen verschillende werken van christelijke liefde deden'. Toen Karel V in 1528 de wereldlijke macht van de bisschop overnam, verplaatste hij het convent met gasthuis naar het karmelietenklooster aan de Lange Nieuwstraat. De johannieters namen de gebouwen over en breidden het uit tot de tegenwoordige omvang van het Catharijneconvent en kerk. Na de Reformatie van 1580 werd het een stadsgasthuis. In 1974 werd hier het museum over de geschiedenis en cultuur van het christendom in Nederland gevestigd. In Museum Catharijneconvent wordt aandacht besteed aan diverse christelijke feesten en tradities, zoals in de vaste expositie 'Feest, weet wat je viert'. Hierin is veel aandacht voor de viering van het Sint-Maartensfeest. Ook hangt hier het zestiende-eeuwse schilderij 'De Sint-Maarten-

kermis' van de Antwerpse schilder Pieter Balen. Het museum bezit ook de zogenaamde bijl van Sint-Maarten. De middeleeuwen geloofden dat Sint-Maarten met deze stenen bijl, die omstreeks 1000 voor Chr. moet zijn gemaakt, ooit de heidense afgodsbeelden kapot had geslagen. Omstreeks 1300 is de bijl in zilver gevat. De bijl werd in de schatkamer van de Domkerk bewaard. Er zijn in het museum nog veel meer voorwerpen met Sint-Maarten te zien, zoals een twintigste-eeuws reliekkistje met een stukje schedel van de heilige dat afkomstig is uit de Paulusabdij van Oosterhout. In de naastgelegen Sint-Catharinakathedraal, gevestigd in de voormalige kloosterkerk, bevinden zich in het koor glas-in-loodramen van de glazenier Joep Nicolas (1897-1972) met onderin afbeeldingen van Sint-Catharina, Sint-Willibrord en Sint-Maarten.

Loop door het Catharijneconvent naar de Lange Nieuwstraat en ga direct links tot de eerste straat links, de Zuilenstraat. Ga deze in en aan het eind rechtsaf weer de Nieuwegracht vervolgen tot nummer 87.

9 De Sionscameren

Tijdens de middeleeuwen, maar ook daarna, stond in Europa Sint-Maarten symbool voor samen delen, barmhartigheid, compassie en liefdadigheid. Dat was zeker ook in Utrecht het geval. Een van de vormen van barmhartigheid was de zorg voor de armen en kwetsbaren. Zo werden er door rijke burgers en de

De Utrechtse Sionskameren in 1927. De ingang tot dit hofje was vroeger bereikbaar via het nu nog aanwezige poortje aan de Nieuwegracht 87. Met het Sint-Maartensfeest werden de bewoners extra mild bedacht.

geestelijkheid gasthuizen en armenhuisjes gesticht. Armen van 50 jaar en ouder mochten er gratis wonen, daarom werden ze ook wel vrijwoningen genoemd. In Utrecht werden ze vaak op een rij langs de straat gebouwd en bevatten een kamer. Vandaar ook de naam 'Godscameren', want ze waren ter ere van God en hopelijk droegen ze, door een dergelijk liefdadig werk van barmhartigheid, bij aan het zielenheil van de stichters. Een rijke Utrechtse schoenmaker Claes Goeyaetsz. en zijn vrouw, die ter bedevaart naar het Heilige Land waren geweest, stichtten in de jaren vóór 1460 vijftien kameren in de achtertuin van hun huis aan de Nieuwegracht ter hoogte van de Magdalenabrug. Als herinnering aan de tocht naar het Heilige Land noemde hij ze 'Sionskameren', dat een verwijzing was naar Sion of Jeruzalem en het Heilige Land. De kameren hadden allemaal een eigen naam: Heilige Drie-eenheid, Maria, Jezus en de namen van de 12 apostelen. Al voor de achttiende eeuw werden de huisjes verkocht omdat de stichting die ze beheerde fors geldtekort had. Het verval sloeg in de loop der tijd toe en rond 1960 waren ze niet meer bewoonbaar en werden ze deels gesloopt. Thans zijn de restanten gerestaureerd en deels weer als woning in gebruik. De bewoners werden tot ver in de twintigste eeuw jaarlijks, maar ook op feestdagen, bedeed met turf, olie, voedsel, kleren en geld. Zo kreeg 'elcke camere x sacken truff vry op de solder' per jaar. Maar op Sint-Maartensavond kreeg iedereen nog eens 'x stuivers' en op Sint-Maartensdag was dat 'i stuiver aan geld

en ij stuiver aan brood'. Boven het poortje dat tussen twee grachtenhuizen toegang geeft tot de kameren staat in een gevelsteen nog de naam Sionskameren.

Vervolg de Nieuwegracht tot het einde en ga dan rechtsaf de Agnietenstraat in. Na ongeveer 100 meter ziet u links het Centraal Museum en vervolgens de Nicolaaskerk aan het Nicolaaskerkhof.

Relieken van Sint-Maarten speelden in het kerkelijk leven in het middeleeuwse Utrecht een belangrijke rol. Maar de relieken werden niet alleen toen in kostbare omhulsels bewaard. Dit twintigste-eeuwse reliëkkistje van Sint-Maarten met een stukje van zijn schedel en op de buitenkant scènes uit Maartens leven, behoort tot de collectie van het Catharijneconvent.

Detail van het ruitersstandbeeld van Sint-Maarten op het kerkplein van de voormalige Sint-Martinuskerk aan de Oudegracht. Het beeld werd opgericht als dank dat Sint-Maarten de stad tijdens de Tweede Wereldoorlog beschermde voor grote oorlogsvernielingen. Het paard vertrapt symbolisch het kwaad van de oorlog.

Een houten paneel van een barokke preekstoel die stond in de schuilkerk achter het huis 'De Swaerte Haen' aan de Oudegracht 399. De preekstoel kreeg later een plaats in de Sint-Martinuskerk aan de Oudegracht.

Het Centraal Museum Utrecht en Sint-Maarten

Het Centraal Museum heeft veel aandacht voor oude, moderne en toegepaste kunst, maar er is ook veel interessants over de Utrechtse stadsgeschiedenis te zien. Ook Sint-Maarten komt daarbij aan bod. Zo bezit het museum een vijftiende-eeuwse beelden-groep die boven het hoofdaltaar van de Domkerk een plaats had. Centraal daarin staat een beeld van Sint-Maarten die zijn mantel deelt. Maar er zijn ook bijzondere schoorsteenfriezen, schilderijen, munten, gedenkpenningen en zegelstempels te vinden met de beeltenis van Sint-Maarten erop. Curieus in de collectie is het vaantje met de stadskleuren en Sint-Maarten dat van 1950 tot 1973 de dienstauto's sierde van de Utrechtse burgemeesters. In de naastgelegen middeleeuwse parochiekerk van Sint-Nicolaas is een laatmiddeleeuwse gewelfschotel te bewonderen met een afbeelding van de heilige bisschop Maarten. In de noordelijke toren hangt een luidklok genaamd 'Martinus'. Deze is in 1573 gegoten door Willem Wegewaert de Oude. Op het randschrift valt te lezen: 'In Godes ere ben ick Martinus genannt. Int jaer 1572 ben ick gebroeken en de verbrant, int jaer 1573 ben ick geordineert. Wilh. Wegwart hest me geformet'.

Vanaf het Nicolaaskerkhof gaat u rechtdoor de Nicolaasstraat in. Aan het eind linksaf de Twijnstraat in. Vervolg deze tot het eind en ga dan direct rechtsaf de brug over de Oudegracht over. Sla rechtsaf langs de Oudegracht en loop tot nummer 403.

Voormalige Sint-Martinuskerk De Utrechtse schutspatroom

Utrecht bezit slechts één ruitersstandbeeld van zijn schutspatroom en dan een die niet de gebruikelijke vorm heeft. Sint-Maarten is namelijk wel traditioneel uitgebeeld als Romeins militair op zijn paard, maar niet als manteldelende heilige. In plaats daarvan vertrapt hij met een been van zijn paard de kop van een draak of slang. Nu is er van Sint-Maarten bekend dat hij voortdurend in strijd was met de duivel, als symbool van het kwaad, maar hier verbeeldt die slang specifiek het kwaad - het nazisme - van de Tweede Wereldoorlog. Het beeld van Albert Termote is direct na de oorlog opgericht als dank dat Utrecht groot oorlogsgeweld bespaard was gebleven. De tekst op de sokkel en een gedenksteen in de naastgelegen muur herinneren daaraan. Ook de plaats is speciaal, namelijk op het kerkplein voor de voormalige Sint-Martinuskerk, die begin twintigste eeuw in een neogotische stijl werd gebouwd, naar een ontwerp van architect Alfred Tepe. Deze verving een reeks eerdere schuilkerken, waaronder een aan de Abstederdijk en een op de zolder van het huis 'De Swaerte Haen' aan de Oudegracht 399, die beiden uit zeventiende eeuw stamden. In de achttiende eeuw was er ook een schuilkerk achter De Swaerte Haen te vinden, waar een groot deel van de beelden in de Martinuskerk, waaronder een van Sint-Maarten, van afkomstig waren. Dat gold ook voor de preekstoel in Lodewijk XV-stijl. In het koor waren in vijf glas-in-loodramen tafere-len uit het leven van Sint-Maarten afgebeeld. Deze zijn na sluiting van de kerk in de jaren zeventig verloren gegaan. Thans is de kerk verbouwd tot appartementen. In het toegangsportaal zit een glas-in-loodraam met Sint-Maarten als bisschop van Tours. Het torentje heeft een klokje uit 1948 met daarop de tekst: 'St. Martinus 1948. De Duitse woede roofde de oude klok. Ik, de nieuwe, klink weer voor de H. Martinus met een stem van verre.' De Sint-Martinusparochie stichtte ook een basisschool en de tekst boven de toegangs-poort naast Oudegracht 399 herinnert daaraan.

Ga verder de Oudegracht langs tot aan de eerste brug, de Vollersbrug. Ga na de brug via de trap naar de werf en vervolg de gracht tot ongeveer halverwege de volgende brug. Bij huisnummer 343 ziet u een lantaarn-paalconsole met Sint-Maarten.

Deze beeldengroep van de beroemde beeldsnijder Jan Nue uit omstreeks 1450 stond op het sacramentshuis in de Domkerk. Het beeld van Sint-Maarten had daar een centrale plaats in. De beelden behoren tegenwoordig tot de collectie van het Centraal Museum Utrecht.

Sint-Maartensviering als lichtfeest

De Sint-Maartensviering heeft wortels in de gekerstende lichtfeesten van de Romeinen en Germanen. Er waren meer lichtfeesten in de donkere wintertijd, zo was Kerstmis eigenlijk het gekerstende Zonnewendefeest. Het Sint-Maartensfeest op 11 november valt eigenlijk op zijn sterfdag, maar aangezien heiligen dan over gaan naar de hemelse heerlijkheid is het niet zo vreemd om dan feest te vieren. 11 november is ook zes weken voor het kerstfeest en die weken vormden vroeger een voorbereidingstijd met onthouding, vasten en inkeer. De kerk heeft dat later teruggebracht tot vier weken, maar nog altijd is 11 november een feest om je, net als met carnaval, te buiten te gaan aan eten en drinken. Niet voor niets wordt op de 11de van de 11de nog steeds prins carnaval gekozen. Er werden op die dag ook grote vuren gestookt en in de laatmiddeleeuwse Domtoren hing aan het begin van de zestiende eeuw een speciaal voor die avond gemaakte lantaarn met 30 kaarsen. De lampions van de kinderen herinneren nog steeds aan dit aloude lichtfeest.

Reconstructie van de grote lantaarn die in 1516 werd gemaakt om met Sint-Maarten in het achtkant van de Domtoren op te hangen. In de lantaarn konden dertig kaarsen worden gebrand die met glas omgeven waren, zodat ze niet zouden worden uitgeblazen door de wind.

In 1519 kregen zowel Utrecht als Emmerich en Halle bij Brussel een deel van een bot van de arm van Sint-Maarten als relik. Alleen het stukje uit Emmerich is nog bewaard gebleven. Het zit in deze prachtige zilveren relikhouder, die in 1521 in Utrecht is gemaakt door zilversmid Abel van der Vechte.

Sint-Maarten en de gans

Traditioneel werd er met het Sint-Maartensfeest gans gegeten. Dat gaat mogelijk terug op het verhaal dat toen Tours een nieuwe bisschop nodig had, het volk naar Maarten op zoek ging. Deze leefde echter als kluizenaar en wilde helemaal geen bisschop worden. Om aan het volk te ontkomen, verstopte hij zich in een hok met ganzen, maar waaks als deze dieren zijn, verraadden zij hem met hun gegak. Maarten werd ontdekt en naar Tours gebracht en tot bisschop gewijd. Als verraders van Maarten hadden de ganzen een niet al te beste naam en konden dus met een gerust hart gebraden worden.

In de oud-katholieke Sint-Gertrudiskathedraal bevindt zich deze kopie van een middeleeuws Sint-Maarten-beeldje dat zich ooit in Huis Zoudenbalch bevond aan de Donkerstraat.

12

Lantaarnpaalconsole

Op de werf aan de Oudegracht bij het huisnummer 343 bevindt zich een lantaarnpaalconsole met een afbeelding van Sint-Maarten als legionair die zijn mantel in tweeën snijdt. Dat gebeurde weliswaar bij de stadspoort van Amiens, maar is hier op de achtergrond misschien toch een Utrechtse stadspoort afgebeeld? Wellicht verwees deze afbeelding naar de wat zuidelijker gelegen voormalige rooms-katholieke Sint-Martinuskerk. Deze console werd in de jaren vijftig van de twintigste eeuw gehakt door C.J. Groeneveld en was een van de eerste exemplaren in zijn lange reeks van vijfendertig stuks, die zou volgen.

Vervolg uw route tot de volgende brug, de Geertebrug, en ga weer naar straatniveau. Ga direct links af de Geertestraat in. Recht vooruit ziet u de middeleeuwse Geertekerk, maar ga daarvóór rechts de Springweg op. U kruist de Lange Smeestraat met links het Bartholomeus Gasthuis (met in de regentenzaal een Sint-Maarten-afbeelding in glas in lood). De Springweg vervolgen tot voorbij de ingang van hotel Karel V en ga dan linksaf de Walsteeg in. Bij de nieuwbouw aan de rechterzijde van deze steeg, betreedt u dit nieuwbouwgedeelte ter hoogte van nr. 25 en zoekt u rechtsaf uw weg tussen de huizen door naar de uitgang aan de Mariaplaatszijde.

In deze nieuwbouw bevinden zich de resten van middeleeuwse woonhuizen van de kanunniken van het kapittel van Sint-Marie. Bij de ingang van de ondergrondse parkeergarage ter hoogte van huisnummer 35 kunt u een middeleeuwse vloer zien. De bouwmassa's van de hedendaagse huizen herinneren aan die van de verdwenen claustrale huizen.

Voor u ligt het voormalige ziekenhuis Sint-Jan de Deo en links de achterzijde van het koor van de oudkatholieke Sint-Gertrudiskathedraal.

13

Sint-Gertrudiskathedraal

Relieken van Sint-Maarten

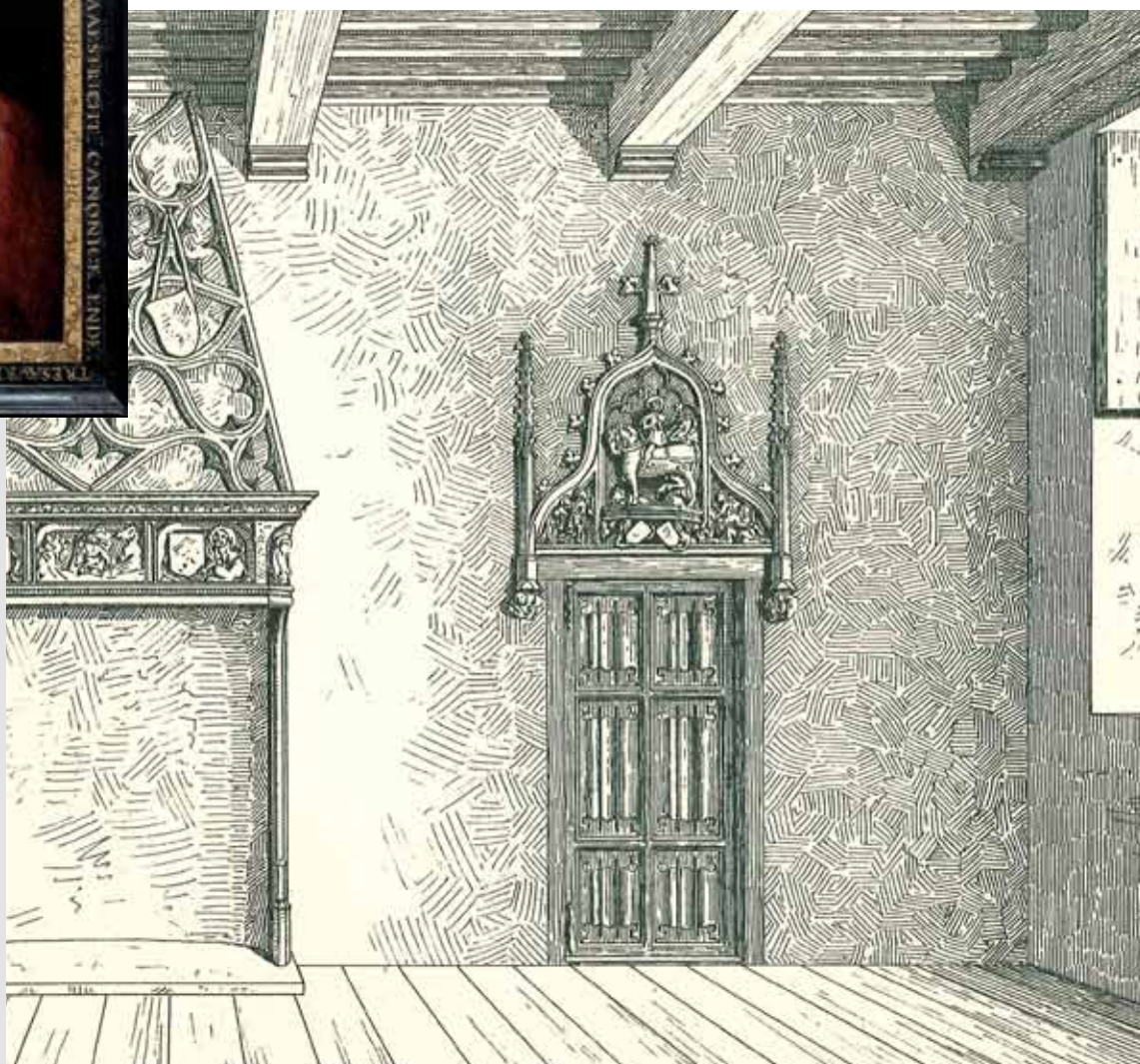
De Utrechtse Domkerk bezat in de middeleeuwen relieken van Sint-Maarten. Ze speelden een belangrijke rol in het aanzien van de kerk en in de liturgie. Daar kwam de klad in toen na de Reformatie de uitoefening van de rooms-katholieke eredienst werd verboden. De reformatoren moesten niets hebben van de betekenis en verering van deze relieken. De kanunniken en priesters die de Reformatie zagen aankomen, brachten veel relieken tijdig in veiligheid, waardoor deze de onrustige tijden overleefden. Wel werden ze vaak van hun kostbare omhulsels of reliekhouders ontdaan. De relieken raakten verspreid in Utrechtse schuilkerken of verdwenen naar katholieke streken. Zo kwam de schuilkerk van Sint-Gertrudis in het bezit van nogal wat relieken van de Domkerk, die nu in bezit zijn van de Sint-Gertrudiskathedraal. Tijdens een recente inventarisatie bleken daar drie relieken van Sint-Maarten bij te zitten. In de noordelijke zijbeuk van de kerk bevindt zich bovendien een beeldje van Sint-Maarten op een sokkel met het Utrechtse stadswapen. Het is een kopie van een laatmiddeleeuws exemplaar.

Loop schuin links naar voren en ga het poortje bij nr. 29 door. U betreedt de Mariahoek met direct links de schuilkerk van Sint-Gertrudis. Vervolg uw weg en houd als maar rechts aan, sla bij de huisnummers 18 rechtsaf, dan komt u bij het lichtgekleurde gebouw van Kunsten en Wetenschappen (K&W). Rechts ziet u de resten van de romaanse pandhof van de elfde-eeuwse Mariakerk. Wandel rechts langs het gebouw van K&W richting de Domtoren en ga de Zadelstraat in. Daarna neemt u de eerste afslag links, de Donkerstraat. Halverwege links staat het natuurstenen Huis Zoudenbalch.

Evert Zoudenbalch was eind van de vijftiende eeuw kanunnik van het Domkapittel en tevens thesaurier (schatbewaarder) van de Dom. Een aanzienlijk en vooraanstaand man, die de naar hem genoemde voorname woning liet bouwen aan de Donkerstraat. Hij stichtte in 1485 ook het Sint-Elisabethweeshuis voor de vele wezen die de stad toen kende.

In 1911 maakte G. de Hoog deze reconstructieprent van de grote zaal in Huis Zoudenbalch. Boven de deuromlijsting is de afbeelding van Sint-Maarten te zien, die tegenwoordig in het Hieronymushuis aan de Maliesingel is te vinden.

14

Huis Zoudenbalch

Omstreeks 1460 liet Evert Zoudenbalch, lid van een oud Utrechts geslacht, een vorstelijke woning voor zich bouwen aan de Donkerstraat. Hij kocht daarvoor drie huizen aan en liet die tot een groot geheel verbouwen. Kosten nog moeite werden daarbij gespaard. De kostbare gevel bestond uit Naamse natuursteen die uit de Ardennen aangevoerd was. Evert was kanunnik van het Domkapittel en de schatbewaarder van de Dom. Behalve rijk was hij echter ook barmhartig. Zo stichtte hij in 1485 aan de zuidzijde van het tegenwoordige Vredenburg een weeshuis, dat gewijd werd aan de Heilige Elisabeth van Thüringen. De toen heersende pest en de oorlog van de stad Utrecht tegen Maximiliaan van Oostenrijk en Holland (1481-1483) eisten honderden slachtoffers, waardoor er veel wezen in de stad waren. De naam van de huidige Elisabethstraat herinnert nu nog aan dit weeshuis. Wellicht dat Everts directe relatie met het Domkapittel hem een band met Sint-Maarten gaf. In de grote zaal van zijn huis sierde

een prachtig reliëf met de manteldelende Sint-Maarten het deurkozijn. In de achttiende eeuw werd het huis aan de Donkerstraat een rooms-katholiek weeshuis, totdat deze functie in 1875 werd overgeplaatst naar het nieuw gebouwde neogotische Sint-Hieronymus weeshuis aan de Maliesingel. Bij de verhuizing werden de mooie oude schoorsteenmantel en het Sint-Maartenreliëf meegenomen. Deze sieren het voormalige Sint-Hieronymus weeshuis nog steeds, al is dit tegenwoordig omgebouwd tot appartementen. Het huis in de Donkerstraat brandde in 1903 af waarna alleen de gevel in oude staat werd hersteld.

Tegenover Huis Zoudenbalch ligt de derde Buurkerksteeg. Die gaat u in, waarna u uitkomt tegenover de ingangsdeuren van de Buurkerktoren.

15

De Buurkerk en het stadsvaandel

De Buurkerk is de oudste parochiekerk van Utrecht, die mogelijk al terug gaat naar de tiende eeuw. In de

Vier geharnaste en gewapende Utrechtse burgers die ook wel Sint-Maartensmannen werden genoemd. Op deze prent, een kopie uit omstreeks 1685 van een tekening van Justus van Atteveld uit 1648, wordt de stadsbanier meegedragen waarop Sint-Maarten stond afgebeeld.

Utrechts stadsvaandel en wapen

Op de zegels van de stad en het Domkapittel komen al vroeg de afbeeldingen van Sint-Maarten voor, en dan zowel als bisschop als ook manteldelend. Ook op het stadsvaandel werd Sint-Maarten in de late middeleeuwen al manteldelend afgebeeld. Op het roodwitte stadswapen was ook de afbeelding van Sint-Maarten opgenomen. Daar kwam echter een eind aan na de overname van de wereldlijke macht van de bisschop door keizer Karel V in 1528. Het rood en wit herinnerden volgens de overlevering aan de rode mantel en het witte onderkleed van Maarten. In 1948 besloot de gemeente Sint-Maarten weer in de stadsvlag en het vaandel op te nemen, maar in 1994 werd hij weer verwijderd.

In de middeleeuwen was de Buurkerk, waarvan links de toren zichtbaar is, de belangrijkste kerk van de burgers. De raad van Utrecht en veel gilden hadden er een eigen kapel en het Utrechtse stadsvaandel met Sint-Maarten werd er bewaard. Rechts staat de Dom- of Sint-Maartenstoren op deze tekening van Pieter Saenredam uit 1636.

middeleeuwen was de kerk toegewijd aan de heiligen Maria Minor, Andreas en Michael en nauw verbonden met de stad en het dagelijkse leven. De raad van Utrecht en veel gilden hadden er een eigen kapel en in een kist in de sacristie werd het Utrechtse stadsvaandel bewaard. De toren had ook een wereldlijke functie. Naast de klokken met een kerkelijke functie waren er ook twee ongewijde klokken voor gebeurtenissen in het dagelijkse leven. Een daarvan was de banklok die geluid werd bij besluiten van de raad, verbanningen, naderend onheil en (dood)vonnissen. De ander was een waakklok die aangaf wanneer de stadspoorten open en dicht gingen en ook werd geluid bij brand of andere nood. Tegenwoordig luidt deze klok op zaterdag om 17.00 uur de werkweek uit. De Utrechtse bisschop was zowel geestelijk als wereldlijk heerser over de stad en het Sticht. Een nieuwe bisschop werd door burgemeesters, raad en gilden, met het stadsvaandel binnengehaald bij de Tolsteegpoort. De stoet met de bisschop in harnas gekleed, begaf zich vervolgens naar de Buurkerk. Daar beloofden de

bisschop en de burgers elkaars rechten en plichten te zullen eerbiedigen. De bisschop kleepte zich vervolgens om in geestelijk gewaad en begaf zich via de Maartensbrug naar de Domkerk om daar als geestelijk heerser door de Utrechtse geestelijkheid ingehuldigd te worden. De toegangsdeuren in de Buurtoren herinneren aan deze dubbelfunctie. Het reliëf boven de rechterdeur verbeeldt de geestelijke macht en dat boven de linkerdeur de wereldlijke macht, waarbij de burgemeesters geflankeerd zijn door gewapende lieden die rond het Utrechtse stadswapen met Sint-Maarten zijn afgebeeld. De burgers waren geduchte soldaten, ook wel Sint-Maartensmannen genoemd. Het stadsvaandel ging als krijgsbanier tijdens de strijdtoghten mee.

U gaat links voor de Buurkerk langs tot aan de Steenweg waar u rechtsaf slaat. Deze loopt u af tot aan de splitsing met de Choorstraat die u linksaf ingaat tot aan de Stadhuisbrug.

Het Sint-Maartenszingen

Op 11 november als het donker wordt, trekken de kinderen zingend langs de deuren in de hoop beloond te worden met snoep of ander lekkers. Dit zogenaamde 'Maartenszingen' heeft al oude wortels. Zo gingen in de middeleeuwen de armen met licht, waarschijnlijk fakkels, langs de deuren van de rijken in de hoop iets te krijgen. Of en wat er dan 'gezingen' werd is niet bekend, maar de zingende kinderen met hun lampions herinneren nog aan deze traditie en aan het lichtfeest.

Een van de liedjes luidt als volgt:

*Sint Martinus bisschop, roem van alle landen,
Dat wij hier met lichtjes lopen,
is voor ons geen schande.*

*Hier woont een rijk man, die ons wel wat geven kan.
Veel zal hij geven, lang zal hij leven,
zalig zal hij sterven de hemel zal hij erven.
God zal hem lonen met honderdduizend kronen,
met honderdduizend lichtjes aan,
daar komt Sinte-Maarten aan.*

Alvorens de Stadhuisbrug op te gaan zijn er links en rechts in de Choorstraat twee geveltekens over Sint-Maarten te bewonderen. Op Choorstraat nr. 3, naast nr. 7bis is uiterst links een reliëf met de manteldelende Sint-Maarten en de wapens van stad en provincie Utrecht te zien. Dit is in 2002 vervaardigd door Ton Mooy naar een foto van een vroeger reliëf daar. Daartegenover is op de gevel van het laatnegentiende-eeuwse Choorstraat nr. 6 de tekst 'Het huis: van ouds St.Maarten' te lezen. Als u wat verder loopt, ziet u op de gevel van nr. 3 nog een ronde gevelsteen met Sint-Maarten daarop afgebeeld.

16 Stadhuisbrug De Plaets

De Stadhuisbrug is een samenstel van middeleeuwse bruggen die vroeger 'De Plaets' heette. Hier werd recht gesproken in het vroegere huis Lichtenberg waar de schepbank huisde. Sinds het begin van de zestiende eeuw zongen de leerlingen van de Hieronymusschool, die vanuit het Hieronymusconvent gesticht was, hier elk jaar op de feestavond van Sint-Maarten (10 november). Deze cantilenen waren speciaal voor deze gelegenheid geschreven door rector Joris Lanckveld, die in het Latijn Macropedius werd genoemd. Het was een publiekstrekker van de eerste orde. Zelfs Joost van den Vondel, die rond 1595 korte tijd in Utrecht woonde, was onder de indruk. Ook de rederijkers en speellieden lieten zich niet onbetuigd met hun toneelstukken en muziek. Tussen 1522 en 1525 had Utrecht zelfs een eigen nar of 'stadsgek' in dienst, die gehuld was in roodwitte stadskledij met daarop Sint-Maarten.

Doorlopen naar de Oudegracht en links aanhouden. Direct links is de ingang van de Bibliotheek Utrecht.

17 Bibliotheek In glas in lood

Sint-Maarten is ook in het recente verleden veelvuldig in Utrecht afgebeeld. Dat gebeurde in veel verschillende materialen, zoals steen, textiel, metaal en glas. In het eerste deel van het trappenhuis van de bibliotheek, op de hoek van de Oudegracht en de Stadhuisbrug, bevindt zich een glas-in-loodraam met het Utrechtse stadswapen met een manteldelende Sint-Maarten.

Bij het verlaten van de bibliotheek loopt u weer terug naar de Stadhuisbrug waar u direct links de Oudegracht aan de rechterzijde opgaat. Loop vervolgens via de Ganzenmarkt om het stadhuis heen tot aan de ingang van het stadhuis aan de Korte Minrebroederstraat.

18

Stadhuis

Schutspatroom van Utrecht

Lag het oude centrum van het stadsbestuur aanvankelijk in de wijk Stathe rond de Buurkerk, vanaf 1343 werden de schepenen van het stadsbestuur gevestigd in het huis Hasenberg aan de huidige Stadhuisbrug. Kort na de machtsovername van het Sticht door keizer Karel V in 1528, werd de raad verordonneerd te verhuizen naar het naastgelegen huis Lichtenberg. In de jaren daarop werd er flink verbouwd en de buitenzijde van het laatgotische Hasenberg werd omstreeks 1547 ontdaan van de beelden van onder andere de Utrechtse bisschoppen en de beeltenis van Sint-Maarten. Deze waren teveel een blijk van de macht van de bisschop van Utrecht en dat paste niet meer in het nieuwe tijdperk waarin Karel V de macht in handen had. Om dezelfde reden liet de keizer ook 'de magie van Sint-Maarten uit het witte veld van het stadsvaandel snijden'. Utrecht moest goed weten dat de keizer vanaf dat moment de baas was. Er is sindsdien veel aan het stadhuiscomplex veranderd. Zo werd in 1830 een groot deel van het stadhuis in neoclassicistische stijl verbouwd. Tijdens de viering van het negentienhonderdjarig bestaan van Utrecht in 1948, besloot het stadsbestuur dat Sint-Maarten weer in het witte veld van de stadsvlag en vaandel moest worden afgebeeld. De kunstenaar Hildegard Brom-Fischer maakte in 1950 een nieuw stadsvaandel dat nog steeds in de hal van het stadhuis staat. Ook vervaardigde zij een wandtapijt voor de trouwzaal met Sint-Maarten en de tekst: 'Siet wat Sint Maerten hier Utrecht: Doet soo in Leeven en in Echt'.

Wanneer u het stadhuis bezocht heeft om het stadsvaandel en het tapijt in de trouwzaal te bekijken, vervolgt u het rondje om het stadhuis tot u weer terug bent op de Stadhuisbrug. Daar gaat u linksaf de Vismarkt op tot aan de tweede brug: de Maartensbrug.

Op De Plaets, tegenwoordig Stadhuisbrug geheten, zongen de leerlingen van de Latijnse school op Sint-Maartensavond hun cantilenen ter ere van Sint-Maarten. Na de Reformatie van 1580 raakte dat in onbruik. Hier de Stadhuisbrug op eens schilderij van Jan van der Heyden uit omstreeks 1700.

Kunstenaar Hildegard Brom-Fischer maakte in 1950 een wandtapijt voor de trouwzaal van het Utrechtse stadhuis met Sint-Maarten en de tekst: 'Siet wat Sint Maerten hier Utrecht: Doet soo in Leeven en in Echt'.

De schepen met bouwmaterialen voor de Domkerk werden in de middeleeuwen bij de Maartensbrug gelost met een kraan. Vandaar werd de natuursteen op grote houten sledes met paarden ervoor naar de bouwloods versleept.

19

Maartensbrug

Deze brug behoort tot de oudste bruggen van Utrecht. Vroeger was hij bekend als Borchbrug, omdat hij toegang gaf tot de bisschoppelijke burcht op de plaats van het voormalige Romeinse castellum op het huidige Damplein. Een informatiebord aan de gevel van het hoekhuis met de Lijnmarkt vertelt over de bouwfasen van deze brug. Later veranderde de naam in: Sint-Maartensbrug, omdat hij leidde naar de toegang van de kathedraal van Sint-Maarten, oftewel de Domkerk. Twee lantaarnpaalconsole's vragen hier de aandacht. In de hoek van de brug met de werfmuur van de Vismarkt is het 'Sint-Maartenszingen' uitgebeeld. Luid zingende kinderen met lampionnen hopen daar te worden beloond met fruit of snoep. Aan de andere zijde van de brug bij de Lichte Gaard is een console

waarop Pierken de stadsgek staat afgebeeld. Hij had een pak aan in de roodwitte stadskleuren met een Sint-Maarten erop. Een nieuwe bisschop trok vanuit de Buurkerk in processie over deze brug naar de Domkerk om ingehuldigd te worden door de geestelijkheid van de kapittels en stad. Bij deze brug kwamen ook alle bouwmaterialen, zoals natuursteen, baksteen en hout, voor de bouw van de Dom of Maartenskerk aan.

Vanaf deze brug loopt u richting de Domtoren en de Servetstraat in. Vlak voor de toren gaat u rechts door de poort naar Flora's Hof.

20

Flora's hof

De Bisschopshof

De Utrechtse bisschoppen woonden veelal in een paleis ten zuiden van de Domtoren. In 1373 na een stadsbrand verrees het 'nye hof' in de uiterste zuidwesthoek van de voormalige bisschoppelijke burcht. Pas in 1439 ging bisschop Rudolf van Diepholt voortvarend met de bouw van het nieuwe paleis aan de slag. In 1456 werd deze opgevolgd door de kunstlievende bisschop David van Bourgondië. Hoewel hij liever op zijn kasteel in Wijk bij Duurstede verbleef, droeg hij ongetwijfeld bij aan de verfraaiing van het paleis. Zo ook een fraaie schoorsteenfries waarop prominent Sint-Maarten was afgebeeld. Het paleis, ook wel de Bisschopshof genoemd, bestond uit een zomer- en wintergedeelte, waar allerlei belangrijke zalen te vinden waren. Deze zijn zeker ook gebruikt op het jaarlijkse Sint-Maartensfeest, wanneer de bisschop na de plechtigheden in de Domkerk een feestmaal aanrichtte voor de hoge geestelijkheid en stadsbestuurders. Ook stonden er rond het paleis bijgebouwen en dienstwoningen. Zo was er een gruihuis of voorraadhuys, dat de Spinde werd genoemd. Hiervan staat nog een deel overeind in de vorm van een torenachtig gebouwtje naast de Domtoren. Na de Reformatie werd het paleis bewoond door de stadhouders van Utrecht en andere hoogwaardigheidsbekleders. Maar allengs verviel het steeds meer, waarna het eens zo eerbiedwaardige gebouw in 1800 voor 7630 gulden werd verkocht en in 1803 gesloopt. Op het terrein kwam een bloemkwekerij onder de naam Flora's Hof. Tegenwoordig is de kleine hof opnieuw ingericht en hebben de negentiende-eeuwse reliëfs uit de pandhof van de Dom, die gemaakt zijn tijdens de restauratie door Cuypers van 1876-1898 maar bij de restauratie van 1960-1962 weer werden verwijderd, hier een plaats gekregen. De reliëfs beelden het leven van Sint-Maarten uit.

Loop terug door de poort en sla rechtsaf naar de Domtoren.

Reconstructie van de Domtoren tijdens de bouw omstreeks 1356. Rechts op de voorgrond de Salvatorkerk en links de toren van het toenmalige bisschoppelijk paleis.

Sint-Maartensfeest nu

Vaak wordt gedacht dat het Sint-Maartensfeest alleen voor kinderen is, maar in toenemende mate is het weer een feest voor jong en oud. Zeker in Utrecht, waar sinds 2001 een Sint-Maartensberaad Utrecht bestaat dat deze viering wil stimuleren in brede culturele zin en dan in samenwerking met personen, maatschappelijke organisaties en de overheid. In de wijken, met 'lichies lope', zingen, verhalen en acts, en in het centrum activiteiten voor ieder. Hierbij worden de waarden van Sint-Maarten als barmhartigheid, samen delen, vrede en gerechtigheid nadrukkelijk gestimuleerd. Sinds najaar 2012 is de Utrechtse Sint-Maartenstraditie opgenomen in de nationale inventarisatie van het immaterieel cultureel erfgoed, als gevolg van het door Nederland geratificeerde UNESCO-verdrag. Burgers en overheid en het Sint-Maartensberaad Utrecht verplichten zich tot instandhouding van deze traditie, waarbij vernieuwing niet geschuwd wordt. Sinds kort is er in navolging van de historische jaarmarkt weer een Sint-Maartensmarkt en een grote lichtparade in de avond van 10 november, beter bekend als de Sint-Maarten Parade. Ook een gratis maaltijd voor daklozen, solidariteitsprijzen, kerkdiensten en veel muziek horen bij de hedendaagse viering. Het Sint-Maartensberaad maakt sinds 2009 deel uit van een netwerk van Europese culturele Sint-Maartensorganisaties. Het beraad ontwikkelt een Europese culturele route Utrecht-Tours: Via Trajectensis.

Het Sint-Maartensfeest wordt tegenwoordig weer groots gevierd in Utrecht. Zo is er sinds 2011 in navolging van de historische jaarmarkt weer een Sint-Maartensmarkt en een grote lichtparade in de avond van 10 november, beter bekend als de Sint-Maarten Parade. Hier passeert de Parade van 2012 de sluizen bij de Bemuurde Weerd.

Een prachtig verlicht Sint-Maartenspaard wordt tijdens de Sint-Maarten Parade meegedragen, zoals hier in 2012 met de Domtoren op de achtergrond.

21

De Dom- of Sint-Maartenstoren

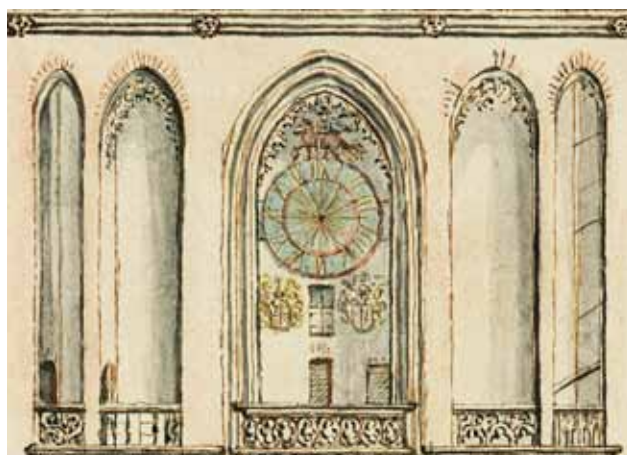
De trots van iedere Utrechter en de stad is de Dom- of Sint-Maartentoren. Met een hoogte van 112 meter nog altijd de hoogste kerktoren in Nederland. De eerste steen werd gelegd in 1321 en na ruim zestig jaar kon in 1382 de windvaan worden geplaatst. Daarbij ging het niet om een haan, maar de manteldelende Sint-Maarten. Burgers en buitenlui konden daarmee, toen en nu, zien dat deze daad van barmhartigheid staat voor 'samen delen'. De middeleeuwse vaan is overigens in 1910 vervangen door een door Cuypers ontworpen exemplaar. De Domkerk had in tegenstelling tot de meeste kathedralen maar één toren aan de westzijde en geen twee. Op de eerste verdieping lag de Michaëlskapel, de huiskapel van de bisschop, die sinds 1495 via een brugkapel met de kerk was verbonden. De toren bezit 14 luidklokken met een gezamenlijk gewicht van 30.000 kilo. Zes hiervan werden in 1505 door de beroemde klokkengieter Geert van Wou gegoten in opdracht van het Domkapittel. De namen van de klokken kwamen overeen met de in de Domkerk vereerde heiligen. De derde in de reeks is dan ook Sint-Maarten, met een gewicht van 4273 kilogram. Een deel van het randschrift luidt: 'Ik, Martinus, met een stem van twee tonen hoger, beschermer van de vaderstad, in het bijzonder van de Utrechtse Dom, zal ook voor mijn burgers een tweede muur zijn, telkens wanneer de tijd tweedracht zaait'. De klok heeft een afbeelding van Sint-Maarten als bisschop. De klokken werden uitbundig geluid tijdens het Sint-Maartensfeest en het bovenste deel van de toren, de lantaarn, werd in de vijftiende eeuw verlicht met kaarsen. In 1516 werd er zelfs een speciale lantaarn gemaakt waarin dertig kaarsen konden branden. Aan de westzijde van de toren, waardoor men door een poort naar de hoofdingang van de kathedraal ging, bevond zich ter hoogte van de Egmondkapel, waar de torenkoster woonde, een torenuurwerk. Boven de allereerste wijzerplaat stond Sint-Maarten afgebeeld, zodat ieder die de Dom naderde hem goed kon zien.

Loop langs of onder de Domtoren door en u bent weer terug op het Domplein.

In de middeleeuwen was boven de enige wijzerplaat op de Domtoren Sint-Maarten afgebeeld. In oktober 1572 schilderde Cornelis van Schayck de wijzerplaat en de beeltenis van Sint-Maarten ter hoogte van de Egmondkapel nog een keer mooi op. Het zou min of meer het laatste werk zijn dat vóór de Reformatie aan de Domtoren werd uitgevoerd. Hier de wijzerplaat op een aan Pieter Saenredam toegeschreven tekening uit 1636.

De Domtoren – ook wel Maartenstoren genoemd – was in de middeleeuwen roodwit geschilderd. Zo werd er tijdens de eerste restauratie van de toren van 1519-1525 maar liefst 4629 pond loodwit gekocht om 'sinte mertens torn mede te witten'.

Sint-Maarten in jaartallen

316 Geboorte van Maarten in Szombathely (Hongarije).

353 Maarten deelt als Romeins militair zijn mantel met een bedelaar aan de stadspoort van het Franse Amiens.

360 Maarten heeft de militaire dienst inmiddels verlaten en wordt kluizenaar in Ligugé.

371 Maarten wordt tot bisschop van Tours gekozen.

397 Maarten sterft op 8 november tijdens een van zijn pastorale reizen in Candes (Frankrijk) en wordt op 11 november in Tours begraven.

Sint-Maarten en Utrecht

ca. 48 na Chr. Bouwen de Romeinen het castellum Traiectum ter hoogte van het huidige Domplein.

Eind derde eeuw vertrekken de Romeinen en in de loop der tijd komt het gebied in Friese handen.

ca. 630 De Frankische koning Dagobert bouwt een kerkje in het voormalige Romeinse castellum en wijdt dat toe aan Sint-Thomas.

ca. 650 De Friezen heroveren Traiectum en verwoesten het Thomaskerkje.

690-695 De Frankische hofmeier Pepijn II herovert het Utrechtse gebied en verdrijft de Friese koning Radboud.

690 Willibrord komt met gezellen uit Ierland om de Lage Landen te kerstenen.

695 Willibrord wordt in Rome door paus Sergius tot aartsbisschop der Friezen gewijd. Hij bouwt in het voormalige Traiectum een klooster en kerk die worden toegewijd aan Sint-Salvator.

Willibrord herbouwt het door de Friezen verwoeste Thomaskerkje en wijdt dit aan Sint-Maarten, de populaire Frankische heilige.

In de achtste eeuw wordt mede door toedoen van Bonifatius Sint-Maarten de schutspatroon van het bisdom Utrecht.

856 De Vikingen verwoesten de burcht en de bisschoppen vluchten naar Deventer en Sint-Odiliënberg.

925 Bisschop Balderik keert terug en herbouwt het kerkelijke centrum met de beide kerken en herstelt de kerkelijke organisatie.

1015-1023 Bisschop Adelbold bouwt een nieuwe romaanse Sint-Maartenskerk.

1254 Bisschop Hendrik van Vianden legt de eerste steen voor de gotische Sint-Maartens- of Domkerk.

1519 De bouw van de gotische Domkerk stopt.

1519-1525 De Domtoren wordt voor het eerst gerestaureerd en weer roodwit geschilderd.

1528 Keizer Karel V neemt de wereldlijke macht over van de Utrechtse bisschop. Hij laat onder andere de afbeelding van Sint-Maarten uit het stadswapen en vaandel verwijderen. Ook de beelden van de bisschoppen en Sint Maarten aan de stadhuisgevel worden weggehaald, omdat ze herinneren aan de oude bisschoppelijke macht.

1580 Met de Reformatie wordt de uitoefening van de rooms-katholieke eredienst verboden en worden veel beeltenissen van Sint-Maarten verwijderd. Ook de openbare viering verdwijnt langzamerhand uit de stad en het Sticht. Pas in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw keert de belangstelling voor Sint-Maarten en de viering geleidelijk terug.

1948 De stad Utrecht viert het negentienhonderdjarig bestaan en herstelt de afbeelding van Sint-Maarten in de stadsvlag en het opnieuw vervaardigde stadsvaandel. Het stadswapen blijft zonder afbeelding van Sint-Maarten.

1994 De gemeenteraad besluit de afbeelding van Sint-Maarten weer uit de stadsvlag te verwijderen, maar in het stadsvaandel blijft deze gehandhaafd.

1997 Brede viering van het Sint-Maartensfeest bij gelegenheid van de Europese herdenking van de sterfdag van Sint-Maarten zestienhonderd jaar geleden op 8 november 397 in Candes. Utrecht viert deze herdenking ook met verschillende maatschappelijke organisaties.

2000 De burgemeester besluit dat op Sint-Maartensdag 11 november voortaan gevlagd gaat worden met de Utrechtse stadsvlag op de Domtoren en stadhuis.

2001 Oprichting van het Sint-Maartens-beraad Utrecht dat tot doelstelling heeft om de Sint-Maartensviering in Utrecht in brede culturele zin te vieren.

2009 Naast de officiële Utrechtse stadsvlag, komt er een officieuze Utrechtse Sint-Maartenstadsvlag. Hierbij staat de afbeelding van de manteldelende Sint-Maarten weer in het witte veld. Het Sint-Maartensberaad Utrecht ondertekent een Europees handvest en treedt daarmee toe tot een netwerk van Europese Sint-Maartensorganisaties.

Vanaf 2009 hijst de burgemeester op 11 november de Sint-Maartenstadsvlag voor het stadhuis met een Sint-Maartensaubade van Utrechtse basisschoolleerlingen. Het college van B&W beloont daarna de kinderen met mandarijnen voor hun Sint-Maartensgezang.

2012 De Utrechtse Sint-Maartenstraditie 'het Sint-Maartenszingen' wordt geplaatst op de nationale inventarisatie van het immaterieel cultureel erfgoed in Nederland. Deze inventarisatie is onderdeel van de bescherming van dit erfgoed volgens het UNESCO-verdrag.

2013 De Raad van Europa erkent de Via Trajectensis (Utrecht-Tours) als een officiële Europese Culturele route.

Colofon

Uitgave

Het Sint-Maartensberaad Utrecht in samenwerking met de Afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht. Mede op initiatief van Toerisme Utrecht.

Tekst

Chris van Deventer
René de Kam

Illustratieverantwoording

Bibliothèque Nationale de France p. 5 (boven) en 22 (onder)
British Museum p. 3 en 7 (boven)
Centraal Museum Utrecht p. 13 (boven) en 16 (boven)
Daan Claessen p. 4, 13 (onder), 20, 21 (boven) en 22 (boven)
Erfgoed gemeente Utrecht p. 5 (onder), 7 (rechtsonder), 8, 12 (boven) en 13 (onder)
Het Utrechts Archief p. 7 (linksonder), 9, 11 (boven), 17 en 19
Huisnga Fotografie p. 1, 18 en 21 (onder)

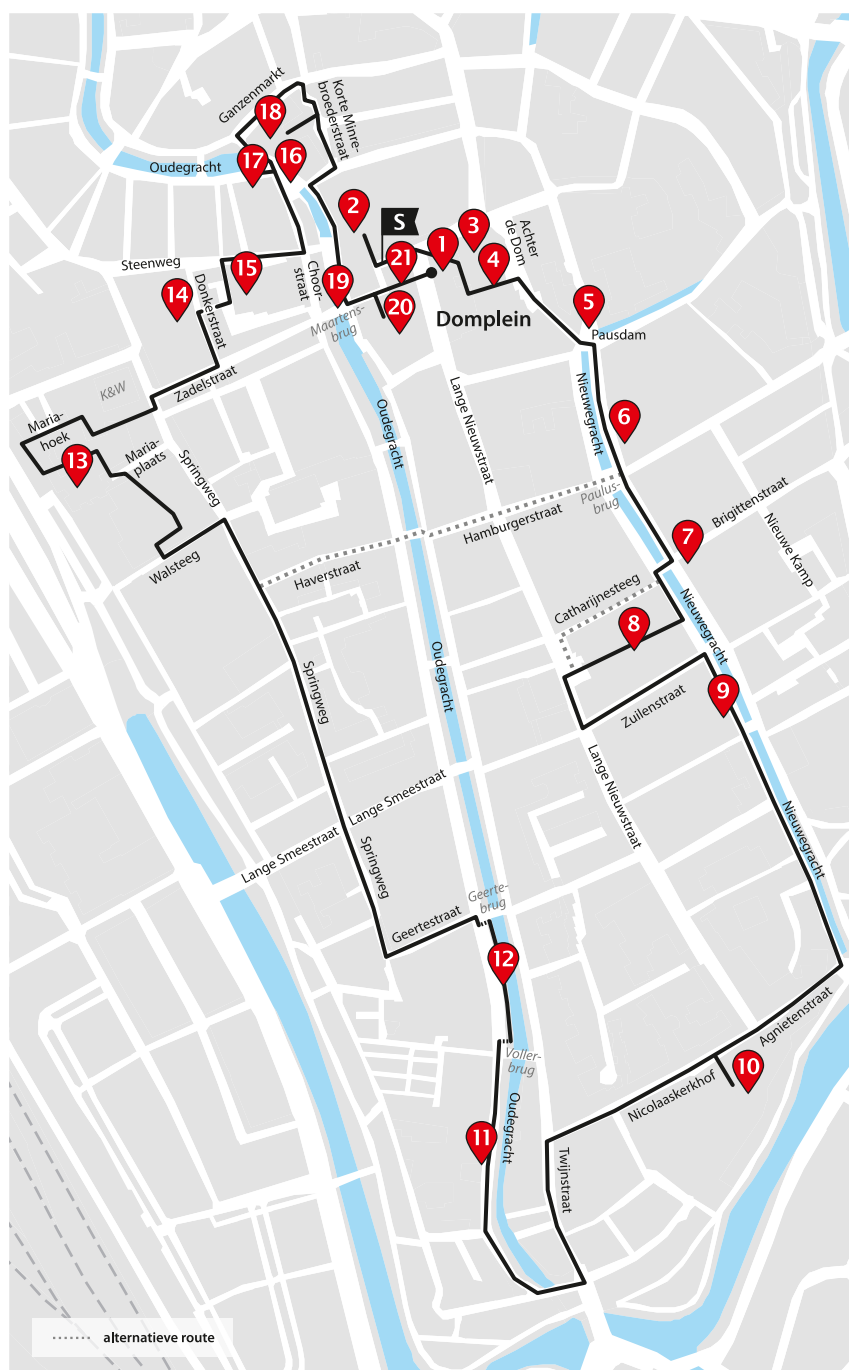
Museum Catharijneconvent p. 10, 11 (rechtsonder)
Pia Verhoeven p. 12 (onder)
Sankt Martini, Emmerich, foto C. Boltanski p. 14
Ton van de Berg p. 15

Vormgeving

Grifontwerp, Utrecht

Datum

Juli 2014

Routekaart

- S Start
- 1 Het Domplein
- 2 De Sint-Maartenshof
- 3 De Dom
- 4 De Pandhof
- 5 Pausdam of Sint-Maartensdam
- 6 Huis Loenersloot
- 7 Het Brigittenklooster
- 8 Het Catharijneconvent
- 9 De Sionscameren
- 10 Het Centraal Museum
- 11 Voormalige Sint-Martinuskerk
- 12 Lantaarnpaalconsole
- 13 Sint-Gertrudiskathedraal
- 14 Huis Zoudenbalch
- 15 De Buurkerk
- 16 Stadhuisbrug
- 17 Bibliotheek
- 18 Stadhuis
- 19 Maartensbrug
- 20 Flora's hof
- 21 De Dom- of Sint-Maartenstoren

Duur wandeling: 1,5 tot 2 uur

Deze brochure is mede mogelijk gemaakt door:

De Advocaten van Van Riet, Utrecht
 K.F. Hein Fonds, Utrecht
 Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, Utrecht
 Stichting Kees Eijrond Fonds, Utrecht
 Stichting Rotterdam, Rotterdam
 Stichting Sanssouci, Driebergen
 Stichting Toerisme Utrecht
 Stichting Utrecht, Centrum van Historie en Cultuur, Utrecht

Meer informatie

www.stmaartenstadutrecht.nl
 E-mail info@stmaartenstadutrecht.nl
 of erfgoedutrecht@utrecht.nl

**TOERISME
UTRECHT**

